

Шоирлик аслида шеърни – шеъриятга алоқаси йўқ нарсалардан тозалай билишдир. Чунки шеърнинг гўзаллиги, аввало, ана шу мусаффоликда акс этади. Шеърдаги софлик – туйғу ва тушунчадаги софлик демак. Шеър билан шеърхон орасидаги давомли ички алоқа шундан бошланади. Тўғри, бевосита матнга диккатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жихати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўқис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёқлама, гоҳо фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан химоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи ила яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бирок ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукамал асар матнини табиатга киёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан мурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асрорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усулнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик қанғалидан қутқаришнинг бир қораси ҳам матн таҳлилидир. Тарихий-киёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини қадрлаш яхши жихатларини албатта ривожлантириш керак. Курук инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга илм-фанда очқилик, янги изланишлар зарурлигига бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилганда, асосан гоё ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадиий санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Ростига гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплашган тажриба. Қолбуқи, қинақам таҳлил ва талқин матнда маъжуд ҳамма нарсани, ҳаттоқи, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, қайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб қилади. Аҳир, давр руҳи, қамон нақаси, қамият қарди ҳам қастлаб иқодқор шахсига таъсирини ўтқазиб, ундан сўнг асарларига қўчади. Шарқлик буюқ шоир ва адиб борқи, деярли қаммаси ўзининг нақс ва қарактерига бир санъат асари янглиг сайқал бериб, уни бутун шахсият қолига қўтарган. Мутасаввиф санъатқорлар учун бундай шахсият орзуси инсоннинг бақарий иродасини илохий ирода мақомига юқсалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир бундан инсон ҳеч нима ютқазмайди ва ҳеч қанақа зиён ҳам қўрмайди. Ақсинча, вужудидақи қучсизлик, қирқинлик ва ёвузликлардан бир йўла қутилади.

Ажабланарли қойи шундақи, қанузқача бизда қенгрок ўйлаб ҳам қўрилмаган бу муракқаб муаммо Қарб шарқшунослигида ўтган асрнинг биринқи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диккатга молик сифатида улқан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг “Тасаввуфда илохий шахсият тушунчаси” номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда қатта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Қаллоқ, Имом Қаззолий ва Қалолиддин Румийга бақишланган фасллари қишида қўп мулоҳаза, мушоҳада уйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содиқ шогирди Абул Аъло Афиқий устозининг қитобларидан бирига ёзган мазмундор сўзбошисида ўша тадқиқотнинг асосий қамқлиги тўғрисида, “Муаллиф, бутун қуч-қувватини, қристиан илохийетидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуфдан топишга сарф қилган. Қолбуқи,

христиан нуктаи назари билан, ислом нуктаи назари ўртасида жуда катта фарк бор”, дейди. Айнан шу фарк билан хисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик кахрамонлари дунёкараш ва шахсияти ёритилган айрим тадқиқотларда шеърӣ матндаги асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-карашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг гоҳий-бадиий таркибини тўғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиётшунослигидаги илмий-назарий тушунча ва хулосаларни унга тадбиқ қилинганлигидир. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Хозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шахс ва шахсият комиллигини Навоий қандай англаб, қанақа микёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом. Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тўхталиб ўтиш ортикчалик қилмайди. Чунки, хусусий услубга соҳиб бўлиш – бу, хусусий бир шахсиятга соҳиб бўлиш демак. Масалага кенгрок ёндошилса, ижодий шахсиятни ёркин намоён айлайдиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган хулосага келинади. Ижодкор мавзу, завқ, гоҳо ҳаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуглигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу гоҳи қандай шаклда англантиш, қандок харорат ва моҳирлик ила тасвирлаш, яъни услубдир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоийнинг буюқ ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг рухий ҳаёти, шеърни руҳнинг тили, мусикаси холига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоий шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча бунга яқин ҳам қорилмайди. Сабаб нима? Сабаб кўп. Биз улардан қачан айримларига эътиборни қаратмоқчимиз. Мавлоно Жалолиддин Румийга кўра, “тадқиқ” бир нокисликнинг тазаҳхури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, қурук ва совуқ бир мантик билан чайналмайди, балки қашф этилади. Бу алоҳида диққатга лойиқ фикр.

Гарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғуни Шарк шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиатида бегона гўзаллик туйғусини йўқдан қор қилишмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик ҳиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб қилишган. Ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, хулоса аниқ: инсон моҳиятида гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршида у ҳеч қим. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадиий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини беҳато қарқлашга ҳатто илм ҳам унга қўмақ қоролмайди. Муқаммал бадиий матн йўқ қойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир нарса. Уни ўз номи билан аташ, ўз ҳарактер хусусиятларига мувофиқ усулларда тадқиқ қилиш қерак. Жуда кўп соҳа вақиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан қойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арқоблари ҳам Вазн ва қофиядан бўлақ шеърӣга асло алоқаси бўлмаган диний-тасаввуфӣ асарлар бадиий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни ҳас-хошоқдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир ҳато ҳеч қутилмаган ўзга бир ҳатога ҳамиша қамин қозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарк адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат қўзи билан қарашга қорлаган, банданинг оқизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафакқур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва маҳдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари қуқулиб қирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафӣ тасаввуф ошуфтаси бўлиб қолганлар

хабибийлик, вокифийлик, авлиёийлик, холия, илхомия каби тарикатлар тарғиб этган максад ва харакатлар инсон ахлоки, маънавий максадларига нечоғлик мувофиқ келишини албатта ўйлай олишлари керак. Акс холда бир найрангдан кутулиб гайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг китмирлик ўйинларидан бири Шарк мумтоз адабиёти, санъати ва мусикаси маъно-мохиятини тарихий руҳи ва нафасига мувофиқ тарзда англашга тўсик кўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига қандай ва нима максадда олиб қирилган, деган саволга, бизнингча, бугун ҳеч қим аниқ жавоб беролмас керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа гарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зохирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш гоёсини илғари сурган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу, мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан тугилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий ҳиссиётларини инкор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий газалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари шеърятини гоёвий-бадиий вобасталикда тўғри талқин қилиш мумкинми? Бунинг иложи йўқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвирланган газаллар таҳлили ҳатолар билан тўлиб-тошгандир. Аммо адолат юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслак ва илоҳий ишқ сирларини ёритишга уринган бир китоб муаллифи Жон Белдек, “Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни ҳато англаш ва нотўғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланган эмас”, дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда шундай бир байт бор:

Фигонки, ишқ ҳадиси дақик эрур андоқ,

Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.

Кўнгли муҳаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишқ асрорини англашда қосирликни тан олган экан, ишқнинг туб мохиятини ёриштириб берувчи ҳол илмини четлаб, нима учун биз ҳаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустақиллик даври навоийшунослиги ўзини-ўзи муҳофаза қиладиган даражада билим, ўзини-ўзи ҳато ва қамчиликлардан қутқазадиган савияда ўткир дид ва мушоҳадага эришмоғи шартдир. Бу қуруқ даъватмас, албатта.

Йигирманчи аср бошларида мумтоз шеърят олтин тахтидан қулатилгач, асрий ҳақ-ҳуқуқини ҳам у бой берган эди. Унга қандай муносабатда бўлишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч қимга сирмас. Партиявийлик, синфийлик, дунёвийлик каби гоёдар шундан яралган. Даҳрийлик маслағи адабиётни дин ва тасаввуфдан йироклаштирувчи хоҳлаган фикр-мулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий кўрқув ёки тазйик йўқ. Классик адабий меросимизни энди шошилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тўла-тўқис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳ қилаётган ишимизга танқидий қараш етишмаётганга ўхшайди. Ваҳолонки, Навоийнинг биргина байтини ҳар жихатдан ўрганиб, зохирий ва ботиний маъноларини, санъатини қойиллатиб талқин этиш, ўнлаб газалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машҳур француз адиби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича, “бадиий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир”. Дарҳақиқат, асосан шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг ҳосили бўлган адабий

асар хар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга мухитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талкинлари, айтайлик, бизникидан фаркланмайди деёлмаймиз. Аммо бир хақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно факат тил, шакл ва услуб оркали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боисдан таҳлилда биринчи галда тил руҳи ва сўз ҳаётига диққат-эътибор доимо ўзини оқлайди. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий “Зохиру ботин хабари сўздадир” деганда тўла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеърлятидаги ўзига ҳос янгиликлар ҳам аввало тил кўмагида жорий қилинган. Хуллас, тасаввуф тарих майдонида қад ростлаб, ўз тилини шакллантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар катори гам, алам, гариб, гурбат, васл, хижрон, дард, бало, сир каби кўпдан кўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган.

Навоийда шундай газаллар ва

Кўнгил ичра гам қамлиги асру гамдир,

Алам йўқлиги даги қаттиқ аламдир,

қабил юзлаб байтлар борки, уларнинг тўғри таҳлил ва талқини учун ҳатто тасаввуф лугатлари ҳам ёрдам беролмайди. Бошқа чора, бошқа йўл топишни

Навоийнинг ўзи кўрсатади. Биз эса Навоийнинг ўзига қаттиқ суяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Баъзан шеър таҳлили ва талқинини мураккаблаштиришга не ҳожат бор, деган савол аралаш эътирозлар эшитилиб қолади. Талқинни атайлаб мураккаблаштириш, таҳлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилиқ. Бундай иш гоҳо ақл қосирлиги ёки қалб ҳасталигидан ҳам далолат беради. Лекин аслда таҳлилнинг мақбул ё номақбул эканига шеърнинг ҳам роли бор. Хар қандай тадқиқотчи яроксиз шеърни яхши ва фазилатли этиб кўрсатишга нечоглик уринмасин, барибир ҳеч натижага эришмайди. Бунинг ақси бўлса-чи? Жаҳондаги бир қанча шеършуносларнинг эътирофлари бўйича, шеър қамиди икки маъно қатламига эга бўлмоғи қерак. Туркиялик олим Хилмий Ёвуз ёзади: “Асосий масала бир шеърнинг бир эмас, бир неча бора қизиқиб ўқиш, бирдан зиёд шарҳ ва тафсирга имқон бера олишдадир. Агар шеър ўқиганингизда бир газета хабари қабил биргина маъно қикариш билан тўхтасангиз ва у бошқаларга ҳам айнан шу маънони англатса, билангки, у шеър эмасдир”. Биз газета хабаридан фаркланмайдиган шеърларни ўқийвериш, қлассикларимиз тажрибаларидаги кўп маънолилиқ сирларини очишга умуман уринмай кўйганмиз. Ваҳоланки, оғзақи тилга қараганда юқсақ, охангдор ва сербўёқ бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суяниши, шу тарзда қалима илқ мазмунидан узокдаги бир маъно қийматиға ҳам эриша олишини улар амалда қайта-қайта иқботлаб қетишган. Маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Муҳаммад Фузулий туркий девонининг дебочасида “Илмсиз шеър асоссиз девордир. Асоси йўқ девор беътибордир”, деб ёзган. Навоийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафакқирлигидан, мутафакқирлигини буюқ ва бетимсол шахсиятидан ажратиш кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошқа шоир пайдо бўлади. Ҳазрат Навоийнинг иждод олами, хусусан, санъатхонасиға эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илмдир, ирфондир.

Филология масалалари,

Иброҳим Ҳаққулов

2008 йил, 1-сон.